

Савельєва М.О.

кандидат юридичних наук

Бондаренко К.С.

студентка

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.4

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Проаналізовано окремі аспекти визначення поняття зобов'язання в цивільному праві. Визначено та охарактеризовано основні його ознаки. Зазначено, що категорія зобов'язання має загальноправовий характер та включає в себе правовідносини, в яких зобов'язана особа на вимогу управненої особи повинна здійснити певну дію або утриматись від такої.

***Ключові слова:** зобов'язання, цивільні правовідносини, правовідношення, правотворчість, підстави виникнення зобов'язання.*

Постановка проблеми. Актуальність досліджень понятійного апарату в цивільному праві ніколи не полишала та не полишає свого провідного місця при сьогоднішні. Всі учасники цивільних відносин, незалежно від того, чи є вони юридичними або фізичними особами, вступають в майнові та особисті немайнові правовідносини. Дані відносини називають терміном «зобов'язальні правовідносини». Разом з тим, поняття зобов'язання є недостатньо визначеним як у законодавстві, такі в юридичній літературі, що вимагає змін в суспільному житті, зокрема й на погляди науковців щодо суспільних та державних явищ, тим самим висувуючи проблеми щодо поняття «зобов'язання» в новому значенні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття зобов'язання впродовж тривалого часу привертає увагу вчених теоретиків. Питанням зобов'язань присвячені праці вчених, таких як М. М. Агаркова, М. Г. Александрова, В. А. Белова, Н. Ю. Голубевої, О. В. Дзери, О. С. Йоффе, Т. С. Ківалової, Л. А. Лунца, В. І. Леушина, Р. А. Майданика, Й. О. Покровського, Ф. К. Савіньї, Є. О. Суханова, Є. О. Харитонова, І. М. Трепіцина, Г. Ф. Шершеневича та багатьох інших.

Метою даної статті є дослідження сутності поняття «зобов'язання» у цивільному праві та розробка окремих рекомендацій, які може бути застосовано при виконанні правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає В.А. Белов, походження

зобов'язань покрито непроникною тьмою історії. Найбільш відомою є так звана деліктна теорія, суть якої можна було б описати приблизно так: поняття зобов'язання у його сучасному вигляді виросло із поняття делікту [4, с. 648]. Як відомо, давнє право не втручалось у відносини між особами з приводу приватних правопорушень – з приводу посягання на життя, тілесну недоторканість та інших особистих та майнових образ: кримінального права у нашому розумінні не існувало. Внаслідок цього будь-яке подібне посягання викликало в якості природної реакції помсту потерпілого або його близьких [14, с. 236]. Я. А. Канторович відзначав, що на нижчому ступені розвитку юридичного побуту зобов'язання представляє собою панування над особою боржника подібно до того, як право власності представляє собою панування над річчю [11, с. 42]. Примітивне зобов'язання уявлялось як певний суто особистий зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого останній є відповідальним «приреченим» перед першим. Ідея «боргу» зникла в ідеї відповідальності. Ідея майнового стягнення не була властива цій стадії зобов'язальних відносин: заволодіння особою боржника при неспроможності було не тільки засобом для спонукання його до виконання; воно було самостійним здійсненням тієї особистої «приреченості», яка складала основний зміст будь-якого зобов'язання того часу. Подальший розвиток зобов'язальних відносин відбувався у різних народів по-різному, але загальний напрямок цього розвитку полягав у поступовому послабленні, а згодом і в повному знищенні особистої відповідальності боржника. Спочатку забороняється вбивство боржника чи продаж його в чужі руки, потім рабство у кредитора перетворюється у просту боргову кабалу, яка триває до відпрацювання боргу, чи особисте затримання боржника, яке має на меті спонукати боржника чи його близьких до покриття боргу. Таким чином, особиста відповідальність боржника та заложника втрачає своє значення, а на перший план виступає майнова сторона.

Вчений В. А. Белов писав, що навряд чи правильно шукати в праві древніх народів зачатки будь-яких зобов'язань у сучасному розумінні цього терміну. У будь-якому випадку, правовідносини з деліктів у давнину – це право помсти, життя – смерті й т.д. – навіть близько не нагадують сьгоднішніх зобов'язань – майнових вимог. Тому будь-яка теорія, яка пов'язує походження зобов'язань з древністю епохи Біблійних патріархів, в дійсності буде мати справу не з самими зобов'язаннями, а з такими правовідносинами, які більшою чи меншою мірою «образності» можуть бути названі попередниками їх деяких рис (властивостей, характеристик) [4, с. 650].

Зобов'язання в римському праві розглядалось як суб'єктивна юридична ситуація, заснована на особистому зв'язку між конкретними учасниками цивільного обігу (сторонами), яка полягає у формальній можливості для однієї з них (кредитора) вимагати від іншої (боржника) визначеної поведінки (надання) на свою користь [8, с. 470]. При цьому, як зазначає Ф. К. Савіньї, поняття зобов'язання включає в себе розширену свободу кредитора (бо він має право вимагати від боржника здійснення певних дій або утримання від

дій) і обмежену свободу боржника (бо він зобов'язаний вчинити на користь кредитора певні дії або утриматися від дій) [15, с. 9]. Джерела римського права визначали зобов'язання наступним чином: «зобов'язання – правові ланцюги, сила яких примушує нас до виконання на користь будь-якої особи у відповідності з нормами нашої держави» [10]. Сутність зобов'язання полягала не в тому, щоб будь-який предмет чи сервітут ставали нашими, але в тому, щоб зобов'язати когось дати нам щось, або зробити, або надати чи дозволити, чи залишити [7]. В.М. Хвостов вважав, що кожному зобов'язанню, навіть не заснованому на договорі, властивий елемент кредитування. Зобов'язання має на увазі майбутнє. Тут завжди щось очікується, причому невідомо, здійсниться воно чи ні. У цьому розумінні кожне зобов'язання змушує нас, іноді навіть проти своєї волі, кредитувати, тобто вірити у майбутнє виконання і очікувати його. Цим і пояснюється загальний для всіх, навіть недоговірних, зобов'язань термін «кредитор», «віритель». Виділяється кредит особистий та реальний [16, с. 327].

Зобов'язання з розвитком економічного обороту стало його основною формою. Якщо в стародавні часи головною умовою виникнення зобов'язання були правопорушення, то потім змінилося співвідношення: обов'язки, що виникали з деліктів, стали губитися серед численної кількості зобов'язань, що виникали з договорів. Громадянське життя перестало задовольнятися прадідівськими шаблонами, а розвиток особистості дав можливість договору здійснювати свою основну функцію – забезпечувати економічний обіг. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майнвою функцією [17, с. 79]. Потрібно сказати, що в науці та законодавстві різних періодів не було єдиного підходу до визначення поняття «зобов'язання». Так, Д. І. Мейєр визначає зобов'язання як юридичні відносини, в яких одній особі належить право на дії іншої особи [4, с. 656]. Тобто в даному випадку мова йшла про право вимоги, оскільки одна особа має право вимагати від іншої вчинення певних дій. В. І. Голевінський, на відміну від Д. І. Мейєра, визначив зобов'язання як «юридичні відносини між двома чи більше особами, в силу яких для однієї з цих осіб виникає юридична необхідність що-небудь надати, зробити чи не робити на користь іншої особи», тобто шляхом опису не активної сторони змісту зобов'язання (право (вимога) на дії), а пасивної (необхідності щось робити чи не робити) [4, с. 657-658].

ЦК УРСР 1922 р. у ст. 107 передбачав, що у силу зобов'язання одна особа – кредитор має право вимагати від іншої особи – боржника певної дії, зокрема, передання речей чи сплати грошей, або утримання від дії. Варто зазначити, що у даній статті передбачається лише право кредитора, проте не згадується про обов'язок боржника. Аналогічне визначення зобов'язання запропонував М. М. Агарков, який визначає зобов'язання як цивільне правовідношення, в силу якого одна особа (чи декілька осіб) має право вимагати від

іншої особи (чи декількох інших осіб) вчинення визначеної дії чи утримання від вчинення будь-якої дії [1, с. 177]. Оскільки у даних визначеннях вказується на право вимоги кредитора, то одночасно розуміється і те, що даному праву відповідає певний обов'язок боржника, який може виражатись або в активній поведінці (коли мова йде про вчинення певних дій), або у пасивній поведінці (коли мова йде про утримання від певних дій).

У ЦК УРСР 1963 р. більш розширено визначено поняття зобов'язання, у якому передбачалося як право кредитора, так і обов'язок боржника. Так, в ст. 151 Кодексу зазначалось, що в силу зобов'язання одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

У науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Одне з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Інше – поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, у кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник [12, с. 23]. Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Наприклад, Т.В. Боднар зазначав, що з легального визначення поняття «зобов'язання» напрошується висновок, що зобов'язання – це правовідносини, які перебувають у статиці, суб'єкти яких мають певні потенції: боржник – у вигляді обов'язку вчинити певну дію (*facere*) або утриматися від певної дії (*non facere, pati*), а кредитор – у вигляді права вимагати від боржника виконання його обов'язку [2, с. 73].

Що стосується самого визначення поняття зобов'язання, то слушно погодитися з Н.Ю. Голубевою, яка розглядає цивільне зобов'язання як динамічне цивільне правовідношення, що опосередковує переміщення матеріальних і нематеріальних благ у цивільному обороті, в якому боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію (дії) майнового або немайнового характеру чи утриматися від певної дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (обов'язків), або обидві сторони щодо одна одної кредиторами (відносно прав) і боржниками (відносно обов'язків) [3, с. 7].

Т. С. Ківалова визначає такі властивості зобов'язальних правовідносин: 1) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу. Натомість, речові правовідносини – це його статика; 2) сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник – особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен»; 3) зобов'язання не створює обов'язку для третьої

особи (ст. 511 ЦК України). Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України); 4) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Це можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або, на впаки, утримання від здійснення дій, у той час як об'єктами речових правовідносин є речі. Від об'єкта зобов'язання відрізняють предмет зобов'язання. Якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин; 5) зміст зобов'язальних правовідносин становлять право вимоги (активна поведінка) кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок активної або пасивної поведінки боржника; 6) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі виконання боржником дій (або утримання від дій), що становлять його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб [13, с. 24]. Зобов'язання належать до групи майнових відносин. Разом з тим, в окремих випадках вони можуть мати нееквівалентний характер. Це може мати місце тоді, коли зобов'язання спрямоване на задоволення немайнового інтересу уповноваженої особи при наданні освітніх або туристичних послуг. Зобов'язання відрізняються від речових правовідносин за наступними критеріями. По-перше, за своєю юридичною природою речові правовідносини є абсолютними, оскільки у них чітко визначено лише уповноважену особу, а всі інші особи зобов'язані не порушувати права уповноваженої особи та не перешкоджати їй здійснювати свої права. Зобов'язальні правовідносини за юридичною природою є відносними, оскільки зобов'язання опосередковують перехід благ від одних осіб до інших, їх суб'єкти є чітко визначеними. По-друге, предметом речових правовідносин є конкретно визначені речі, а предметом зобов'язання є поведінка зобов'язаних осіб.

Є.О. Суханов зазначає, що зобов'язання тісно пов'язані з речовими правовідносинами. Адже володіння майном (товаром) на відповідному юридичному титулі, перш за все – на праві власності, з однієї сторони, складає необхідну передумову товарообігу, а з другої – стає його звичайним результатом, закріплюючи відповідний майновий об'єкт за новим володільцем. Інакше кажучи, абсолютні правовідносини закріплюють передумови та результати товарообігу (тобто відносних, зобов'язальних правовідносин), що дозволяє говорити про їх взаємність, а інколи навіть про похідність зобов'язальних прав від речових [5, с. 11].

Отже, охарактеризувавши термін «зобов'язання» можна визначити його основні ознаки: 1) суб'єктами зобов'язань є уповноважена та зобов'язана особа, тобто суб'єкти як приватного, так і публічного права; 2) предметом зобов'язання є дії майнового та немайнового характерів 3) правосуб'єктність осіб повністю або в частині є формально рівною; 4) наявність суб'єктивного права – це виставлення вимоги в уповноваженої особи [9, с. 149].

Висновок. Враховуючи вищевикладене, слід зазначити, що категорія зобов'язання має загальноправовий характер та включає в себе правовідно-

сини, в яких зобов'язана особа на вимогу управненої особи повинна здійснити певну дію або утриматись від такої.

На основі дослідження ознак та сутності терміну «зобов'язання» стало очевидним удосконалити законодавче визначення поняття «зобов'язання» та уточнення ст. 509 ЦК України, а саме можливість виникнення обов'язку боржника майнового чи немайнового характеру, множинність дій як об'єкта зобов'язання, можливість виникнення взаємного зобов'язання, встановлення критеріїв відмежування немайнових зобов'язань із різного роду моральними зобов'язаннями, побутовими обіцянками, уточнення підстав виникнення зобов'язання. Саме тому дослідження правової природи зобов'язання та властивих йому ознак залишається актуальним при сьогоденні та потребує подальших наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т.: Т. 1. – М.: Статут, 2002. – 428 с.
2. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання як категорія цивільного права / Т. В. Боднар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2004. – № 60-62. – С. 73-75.
3. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Н. Ю. Голубева. – Одеса, 2013. – 42 с.
4. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.
5. Гражданское право. В 2 т. Том II. Полутом 1: учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 704 с.
6. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров; в 2-х т. – Т. 1. – М.: «Международные отношения», 2004. – 560 с.
7. Дигесты Юстиниана / пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005. – 584 с.
8. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – 784 с.
9. Завальна Ж. В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання / Ж. В. Завальна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 147-150.
10. Институции Юстиниана / пер. с лат. Д. Расснера; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Том-синова. – М.: Зерцало, 1998. – 400 с.
11. Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права / Я. А. Канторович. – Харьков, 1928. – 512 с.
12. Карабань Я. А. Поняття зобов'язання за цивільним правом України / Я. А. Карабань // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія: Правознавство. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1 (18). – С. 22-29.
13. Ківалова Т. С. Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України / Т. С. Ківалова // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – С. 22-27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v38/05.pdf>.
14. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 353 с.
15. Савиньи Ф. К. Обязательственное право / Ф. К. Савиньи. – М., 1876. – 581 с.
16. Хвостов В. М. Система римского права: учебник / В. М. Хвостов. – М.: Изд-во

«Спарк», 1996. – 522 с.

17. Царук О. В. Исторична еволюція зобов'язальних правовідносин / О. В. Царук // Право і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 77-81.

Савельева М.А., Бондаренко К.С. Некоторые аспекты понятия обязательства в гражданском праве. В статье проанализированы отдельные аспекты определения понятия обязательства в гражданском праве. Определены и охарактеризованы основные его признаки. Указано, что категория обязательства имеет общеправовой характер и включает в себя правоотношения, в которых обязанное лицо по требованию управленной лица должна осуществить определенное действие или воздержаться от такой.

Ключевые слова: обязательства, гражданские правоотношения, правоотношения, правотворчество, основания возникновения обязательства.

Savelyeva M.O., Bondarenko K.O. Some aspects of the definition of obligation in civil law. The article analyzes some aspects of the definition of obligation in civil law. Defined and described its main features. It is noted that the category of obligations is the common nature and includes legal, which obliged person at the request of eligible persons should take specific action or to refrain from such. Emphasized that the science of civil law are two understanding of the concept of civil liability. One of them includes all legal relations between the parties arising under the bilateral agreement. Other - shares these links two obligations, in each of which there is only one lender and one borrower only. Based on study characteristics and essence of the term "obligation" was obvious to improve the legislative definition of "liabilities" and clarifying century. 509 CC of Ukraine, namely the potential obligation of the debtor property or non-property, the plurality of action as an object commitments, the possibility of mutual obligations, establishing criteria for distinguishing moral obligations of various kinds of moral obligations, household promises clarify the grounds of liability.

Keywords: obligations, civil relationship, relationship, law-making, grounds of obligation.

Надійшла до редакції 24.04.2017